

SAVREMENA SEOSKA PORODICA I DOMAĆINSTVO U JUGOSLAVIJI

*Mirjana BOBIĆ **

U savremenom jugoslovenskom selu je sve manje stanovništva koje se aktivno bavi poljoprivredom,¹ nekada primarnim seoskim zanimanjem, tako da *selo postaje životni prostor* ljudi zaposlenih u drugim delatnostima i zanimanjima u obližnjim manjim ili većim gradovima, ili pak, privremeno, u inostranstvu. U ovom prilogu se analiziraju različiti demografsko-socijalni aspekti domaćeg života stanovništva u savremenom jugoslovenskom selu: brojno stanje i kretanje seoskih domaćinstava, prosečna veličina i njene promene, porodični sastav, tipologija i diferencijacija seoskog domaćinstva, domaća svakodnevnica: porodični sistem vrednosti i odnosi, intrageneracijski (bračni podsistem), kao i intergeneracijski (podsistem - roditelji i deca). Polazeći od osnovnog tematskog opredeljenja na savremenu seosku porodicu, vremenski okvir kojim ćemo potkrepiti dugoročne promene, ograničićemo na dve decenije unazad, s tim što ćemo se povremeno pozivati i na duže vremenske intervale. Pri tom je iskustvena osnova formirana na osnovu dva izvora evidencije: popisa stanovništva i odgovarajućih pratećih studija, kao i saznanja nekoliko dubinskih studija seoske porodice tokom devedesetih godina (Korać, 1991; Pavlović, 1999; Rrapi, 1995).

Preliminarna teorijsko-konceptualna i istorijska analiza

Domaćinstva i porodice su osnovni grupni, kohezivni elementi seoske zajednice (Milić, 1986). Prema statističkoj metodologiji, pod "domaćinstvom" se smatra svaka zajednica čiji članovi zajedno stanuju i zajednički troše svoje

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

¹ Tako je, na primer u centralnoj Srbiji, 1953. godine, učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu iznosilo 67%, a 1991. godine 16,3%. U istom intervalu, na istom području, aktivno stanovništvo čije je zanimanje poljoprivreda je prepolovljeno sa 76,0% na 29,9%.

prihode za podmirivanje osnovnih životnih potreba, dok se kao "porodica" definiše svaka zajednica koja se sastoji od bračnog para, ili od roditelja (oba ili jednog) i njihove dece koja nisu u braku. U suštini, to su dve strane iste pojave: u prvom slučaju se radi o bio-socijalnoj, a u drugom o socio-ekonomskoj komponenti domaćeg života, pa se neki autori zalažu za ukidanje ove dvojne, statističke definicije i uvođenje jedinstvene, polifunkcionalne definicije porodice (Milić, 1978). Odvojeno statističko praćenje porodice i domaćinstva,² nastalo je upravo kao rezultat društvene spoznaje o procesima osamostaljivanja porodičnog jezgra. U prilog tome neka posluže argumenti autora ove dve statističke jedinice popisa, Macure i Breznika: "Iz prvobitnih višeporodičnih domaćinstava na selu izdvajaju se pod uticajem industrijskog razvoja i migracije u gradove samačka i porodična domaćinstva u užem smislu. Proces pretapanja domaćinstva u porodicu u užem smislu nije uslovljen samo demografskim faktorima već je u velikoj meri i posledica ekonomskog i sociološkog osamostaljivanja porodice. Odgovornost za ekonomske, vaspitne i druge funkcije asocijacija stanovništva u sve većoj meri snosi porodica. Problematika porodica i domaćinstava postaje raznovrsnija jer novi faktori utiču na njihov sastav, odnose i veze u njima, njihovu veličinu, broj dece, izvore prihoda, i način njihovog formiranja...Sve nam ovo govori o potrebi posebnog posmatranja domaćinstva i porodice" (Breznik, 1957:247).

Seoska porodica i/ili domaćinstvo oduvek počivaju na dva glavna stuba: autoritetu i solidarnosti. Autoritet kojim se priznaje moć jednog člana da odlučuje o celini porodičnog života i sudbini svakog člana ponaosob, izdvaja jednog člana, starešinu (muškarca) i daje primat starijim u odnosu na mlađe, kao i pripadnicima muškog pola. Druga strana ovog obrasca "seoskog načina života" je čvrsta srodnička solidarnost koja pruža sigurnost i zaštitu svakom svom članu.

Kao i gradska, tako i seoska porodica predstavlja istorijski promenljiv oblik povezivanja članova, bilo krvno ili po osnovu socijalno pripisanih značenja (tazbinsko srodstvo ili adopcija), čija je osnovna funkcija biološka reprodukcija, ali i formiranje novih društvenih jedinki putem procesa socijalizacije i individuacije. Seoska porodica se obično razlikuje od gradske

² Domaćinstva su bila predmet statističkog praćenja od početka ovoga veka, kao i u svim posleratnim popisima stanovništva, i to u svojstvu osnovnog obeležja. Porodica se, međutim, prati od popisa 1953. godine, i to kao jedinica izvedena iz domaćinstva.

i po svom omedjenom zemljišnom prostoru i specifičnoj opštoj organizaciji domaćeg života, tako da je ona "dvostruko proizvodna jedinica", u navedenom, biološkom i materijalno-ekonomskom smislu, (Milić, 1986), sa tendencijom približavanja idealno-tipskom modelu autarkične zajednice.

Dva su konstitutivna elementa seoske porodice, domaćinstvo i gazdinstvo, koja bitno odvajaju njen način života u odnosu na gradsku i usporavaju "proces podruštvljavanja porodičnih funkcija", koji je još Emil Dirkem, jedan od klasika sociološke nauke, označio "zakonitošću istorijskog razvitka porodice" (Dirkem, 1978).

Domaćinstvo je stambeno-rezidencijalna kao i socijalno-ekonomska organizacija članova koja obezbeđuje zadovoljavanje raznovrsnih ličnih i zajedničkih potreba. U domaćinstvu je uspostavljena podela rada, kojom se definišu odnosi medju članovima i ukupna grupna atmosfera. U savremenom jugoslovenskom selu, domaćinstvo se sve više pojavljuje kao potrošačka zajednica, koja svoj opstanak ne obezbeđuje neposredno kao grupa, već posredno, preko članova koji stiču prihode izvan sela. Gazdinstvo je proizvodna jedinica,³ što kako vidimo podrazumeva određene pretpostavke: zemljišni prostor i sredstva pomoću kojih se proizvodi osnovni resurs - hrana. Na osnovu karaktera odnosa porodice prema zemljišnom posedu (gazdinstvu) formira se tip svojine, podložan istorijskoj promeni.⁴

U periodu posleratne socijalističke, izgradnje zemlje, seoska porodica se oblikuje pod dejstvom dva osnovna faktora: 1) agrarnim reformama (1945.

³ U popisu 1991. godine, pod domaćinstvom sa poljoprivrednim gazdinstvom smatrano je svako domaćinstvo koje koristi najmanje 10 ari obradivog zemljišta, kao i domaćinstvo sa manjim posedom, ako poseduje odgovarajuću količinu stoke, živine ili košnica pčela. Kriterijumi važe za sva domaćinstva bez obzira na tip naselja, i nezavisno od mesta gazdinstva. Isti princip je primenjen i 1981 godine, kada se, podaci o poljoprivrednom gazdinstvu po prvi put beleže u popisu stanovništva.

⁴ Nekoliko reči o istorijskim oblicima i promenama jugoslovenske seoske porodice. Još u svojoj praslavenskoj postojbini, a potom i po doseljavanju na Balkan, južnoslovenska plemena su živela kolektivnim načinom domaćeg života. Zadruga, kao forma agnatskog udruživanja najčešće dvojice ili trojice braće, a zatim i oca i sina, predstavljala je *conditio sine qua non* društvenosti na selu kako kod starih Srba, tako i Hrvata, Bugara i Albanaca, od srednjeg veka do polovine devetnaestog. Početkom XX veka u tadašnjim jugoslovenskim zemljama dolazi do jačeg prodora robno-novčane privrede na selo, koja ukida samostalnost porodice, čime otpočinju procesi industrijalizacije i urbanizacije. Velike seoske zadruge se raspadaju, dele i iščezavaju (Erlich St., 1971). Ratni vihor I i II svetskog rata donekle je usporio ovaj proces preobražaja zadruga, iz kojih se radjaju dva tipa patrijarhalne zajednice: mala seoska, na jednoj i gradska porodica, na drugoj strani.

i 1953) kojima je ograničen zemljišni maksimum na 10 ha i 2) komandno-planskom industrijalizacijom (Milić, 1981, 1986). Obzirom na nedostatak početne akumulacije kapitala za razvoj, pre svega, bazične industrije, došlo je, u tom periodu, do snažnog zahvatanja sredstava iz poljoprivrede, sa sela. Ovi društveni procesi su podstakli napuštanje poljoprivredne delatnosti i intenzivne migracije na relaciji selo-grad. Pored toga, u gradovima se, u početnoj fazi industrijalizacije, osetila i velika potreba za nekvalifikovanom radnom snagom, koja je obezbeđena prilivom sa sela. Opadanje poljoprivredne populacije teklo je u dve faze (Marković, 1974): u prvoj do 1955. godine povećava se broj stanovnika koji napuštaju selo, ali je prirodni priraštaj još uvek visok; u drugoj fazi, udružuju se migracije sa padom prirodnog priraštaja seoskog stanovništva što se odražava na apsolutno i relativno smanjenje seoske populacije. Pad fertiliteta seoske žene, koji je prouzrokovao pad veličine seoskog domaćinstva, bio je povezan sa povećanjem njene profesionalne aktivnosti (Breznik, 1980; Milić, 1986). Tokom 60-ih godina veliki broj seoskih žitelja, posebno iz plodnih krajeva Srbije i Vojvodine, napušta zemlju i odlazi na privremeni rad u inostranstvo.

Da zaokružimo, procesi ubrzane posleratne deagrariacije i industrijalizacije čine opšti društveni kontekst promene društveno ekonomske osnove, a zatim i srodničke organizacije seoske porodice. Socijalistička intervencija u poljoprivredi je, pored ostalog, imala za cilj da namesto krupnog seljačkog poseda ustanovi državnu, zadružnu svojinu, da olakša transformaciju individualnog porodičnog gazdinstva u tržišno i njegovu kooperaciju sa prvim. U praksi je, međutim, došlo do brojnih lutanja, koja su, najzad, dovela do nerazrešenog odnosa društvenog (zadružnog) i privatnog sektora u poljoprivredi. Ovaj je odnos ostao pretežno kupoprodajni, pri čemu je država zadržala monopolski položaj, dok su privatnici prepušteni sami sebi kako u organizaciji tako i u realizaciji proizvodnje.

Proces deagrariacije nije bio uskladjen sa urbanizacijom, te napuštanje poljoprivredne proizvodnje nije bilo praćeno srazmernim porastom udela gradskog stanovništva.⁵ Naprotiv, jedan deo seoskog stanovništva se orijentiše na rad izvan poljoprivrede, a da pri tome ne menja mesto svog boravka, dok drugi deo, zahvaljujući složenoj srodničkoj organizaciji porodice, kombinuje dvojnu ekonomiju i prihod iz poljoprivrede i nepoljoprivrede. Na taj način

⁵ Tek je poslednjim popisom 1991. godine ustanovljeno 51% gradskog stanovništva u SR Jugoslaviji, izuzimajući teritoriju Kosova i Metohije.

se na selu uspostavlja sledeća tipologija domaćinstava odnosno porodica: 1) čisto poljoprivredno koje je u opadanju, 2) mešovito, takodje u padu; i 3) rastuće nepoljoprivredno. Kao poseban tip seoskog domaćinstva A. Milić (1986) izdvaja jednu socio-demografsku kategoriju, tzv. "staračkih" domaćinstava (ostarelog bračnog para bez dece, ili jednog roditelja - udovca/udovice). Iza ove teorijske tipologije skriva se stvarna diferencijacije seoskih domaćinstava i/ili porodica generisana socijalnim nejednakostima, koje prvo vode raslojavanju, a u najnovije vreme i napuštanju sela. Ako ostavimo po strani staračka domaćinstva, kretanje prva tri tipa seoskih porodica i njihova diferencijacija teče u pravcu konvergencije ka gradskoj porodici, tj. ujednačavanju životnih uslova, u tom smislu što se društveni položaj bazira na radu članova pojedinačno, a ne na grupnoj pripadnosti.

Broj seoskih domaćinstava

Broj seoskih domaćinstava se smanjuje i to na većem delu teritorije SR Jugoslavije. Za područje Kosova i Metohije ne raspoložemo aktuelnim podacima, ali se na osnovu kretanja iz prethodnih perioda kao i procene za 1991, može pretpostaviti trend njihovog porasta (tabela 1).

Tabela 1.

Udeo seoskih domaćinstava u ukupnom broju domaćinstava,
SR Jugoslavija, 1971-1991.

	Ukupno			Seoska domaćinstva			Struktura (u %)		
	1971	1981	1991	1971	1981	1991	1971	1981	1991
SR Jugoslavija	2389131	2711467	...	1363179	1270712	...	57,06	46,86	...
Crna Gora	123073	142692	163274	82481	64232	64907	67,02	45,01	39,75
Srbija	2266058	2568775	...	1280698	1206480	...	56,52	46,97	...
Centralna Srbija	1460145	1661576	1732900	820090	772012	734761	56,16	46,46	42,40
Vojvodina	615980	678315	685256	330880	298432	295103	53,72	44,00	43,06
Kosovo i Metohija	189933	228884	289246	129728	136036	...	68,30	59,43	...

Izvor: SZS, Popisi stanovništva odgovarajućih godina.
Napomena: Popis 1991. nije realizovan u potpunosti na Kosovu o i Metohiji zbog bojkota većinskog, albanskog stanovništva. Za 1991. godinu uradjene su procene samo ukupnog broja domaćinstava, ali bez podele na seoska i ostala.

U Crnoj Gori, centralnoj Srbiji i Vojvodini većina savremenih domaćinstava je gradskog tipa. Tendencija brojčanog preimućstva gradskih porodica u odnosu na seoske zapaža se od 1981. godine. Srbija je, posebno, tokom celog posleratnog razvitka imala najintenzivniji porast broja domaćinstava, koji je u periodu 1948-1981. bio veći od porasta stanovništva (Breznik, et al, 1984). "To se, pre svega, može objasniti sve većim usitnjavanjem seoskih domaćinstava putem deoba i prelaskom, uglavnom mladog stanovništva iz seoskih naselja u gradove i mešovita naselja u kojima su izgledi za zapošljavanje pod dejstvom ubrzanog ekonomskog razvoja bili daleko bolji" (Breznik, et al, 1984:197). Tome bismo dodali veliku izloženost Srbije u tom periodu migracijama iz drugih republika tadašnje zajedničke države (kolonizacija Vojvodine i sl).

Navedeni dvadesetogodišnji period (tabela 1) svedoči o procesu opadanja brojnosti seoskih domaćinstava, na sva tri područja, imajući u vidu rezidencijalni status stanovništva. Ovo smanjenje je najintenzivnije u Crnoj Gori, koja je tradicionalno emigrantsko područje.

Na Kosovu i Metohiji u periodu 1971-1981, usled visokog prirodnog priraštaja, raste apsolutni broj, ali se smanjuje udeo seoskih domaćinstava. Zbog bojkota od strane, većinskog, albanskog stanovništva, ne raspoložemo podacima poslednjeg popisa, ali se pretpostavlja isti trend, koga prate usporeni procesi deagrarizacije i prostorne pokretljivosti stanovništva. Obzirom da stanovništvo čine većinom Albanci, na selu je još uvek prisutna mnogočlana porodična zadruga (Rrapi, 1995).

Tabela 2.

Prosečno godišnje smanjenje broja seoski domaćinstava,
SR Jugoslavija, 1971-1991. godina, (u hiljadama)

	1971-1981	1981-1991
SR Jugoslavija	-9,2	...
Crna Gora	-1,8	0,1
Srbija	-7,5	...
Centralna Srbija	-4,8	-3,7
Vojvodina	-3,3	-0,3
Kosovo i Metohija	0,6	...
<i>Izvor:</i> kao za tabelu 1. <i>Napomena:</i> Kao za tabelu 1.		

Podaci ukazuju da je proces deagrarizacije bio intenzivniji u prethodnim decenijama, zaključno sa 1981. godinom, nakon koje se odvija nešto blažim tempom, što je svakako povezano i sa usporenijim rastom kako ukupnog, tako i seoskog stanovništva.

Odnos kretanja gradskih i seoskih domaćinstava, u posmatranom periodu, jasno pokazuje prednost na strani prvih (tabela 3).

Tabela 3.

Indeksi kretanja broja gradskih i seoskih domaćinstava, SR Jugoslavija, 1971-1991.

	Gradska domaćinstva			Seoska domaćinstva		
	1981/1971	1991/1981	1991/1971	1981/1971	1991/1981	1991/1971
SR Jugoslavija	140,43	93,22
Crna Gora	193,29	125,37	242,34	77,87	101,05	78,69
Srbija	138,25	94,20
Centralna Srbija	138,98	111,10	154,40	94,14	95,17	89,60
Vojvodina	133,25	102,70	136,85	90,19	98,88	89,19
Kosovo i Metohija	154,22	104,86

Izvor i napomena: kao za tabelu 1.

U toku poslednje dve decenije, gradska domaćinstva su u Crnoj Gori porasla dva i po puta, a seoska se smanjila za oko 20%. Porast gradskih domaćinstava u centralnoj Srbiji i Vojvodini je znatno manji (1,5 odnosno 1,3 puta), a nivo reprodukcije seoskih domaćinstava na oba područja je za oko 10% niži od potrebe samoobnavljanja.

Veličina seoskog domaćinstva

Opadanje broja seoskih domaćinstava praćeno je i padom njihove veličine, izražene prosečnim brojem članova (tabela 4).

Seosko domaćinstvo se u pogledu svoje veličine približilo gradskom, usvajajući isti reproduktivni model (dvoje dece), što je po nekim autorima ujedno i jedini indikator modernizacije seoske porodice (Golubović, 1976; Milić, 1981, 1986; Korać, 1991).

Savremena seoska porodica je pretežno nuklearnog sastava, sačinjena od 3-4 člana. Takva je porodica u centralnoj Srbiji (3,6 članova). Nešto je veća

porodica u Crnoj Gori, a najmanje u Vojvodini. U pogledu svoje veličine seoska porodica u Vojvodini gotovo da se izjednačila sa gradskom (3,0 odnosno 2,9), (Petrović, u Radovanović /red/ 1995). U posmatranom periodu, sva jugoslovenska područja beleže pad veličine seoskog domaćinstva (izuzev Kosova i Metohije). Najveće smanjenje je zabeleženo u Crnoj Gori, a potom u centralnoj Srbiji, dok je u Vojvodini najmanje.

Tabela 4.

Prosečan broj članova seoskog domaćinstva, SR Jugoslavija, 1971-1991.

	1971	1981	1991
SR Jugoslavija	4,3	4,2	...
Crna Gora	4,76	4,6	4,01
Srbija	4,27	4,18	...
Centralna Srbija	4,15	3,88	3,61
Vojvodina	3,31	3,14	3,02
Kosovo i Metohija	7,49	8,18	...

Izvor i napomena: kao za tabelu 1.

Obzirom na heterogenost tipova seoskih domaćinstava, njihovu veličinu treba posmatrati u i kontekstu vrste delatnosti (poljoprivreda i nepoljoprivreda).⁶

Na početku posmatranog vremenskog intervala zapaža se da su brojnija seoska domaćinstva koja poseduju gazdinstvo. To se najbolje vidi iz odnosa domaćinstava do 4, i onih preko 5 članova. U 1981. godini, u Crnoj Gori je bilo oko 40% seoskih poljoprivrednih domaćinstava sa preko 5 članova, a u 1991. čak i nešto više (42%). U istim vremenskim tačkama, u centralnoj Srbiji je prvih bilo 39% odnosno 34%, u Vojvodini ispod 20% u obe godine. Tendencija je očigledno u padu, posebno u razvijenijim područjima.

Na Kosovu i Metohiji je u 1981. godini bilo čak 80% seoskih domaćinstava sa poljoprivrednim posedom koja su brojala preko 5 članova.

⁶ S obzirom da je u ovom radu primarni rezidencijalni kriterijum podele domaćinstava, radi detaljnije diferencijalne analize, korišćen je dodatni kriterijum "posedovanja poljoprivrednog gazdinstva". Kao seoska poljoprivredna domaćinstva uzeta su ona sa poljoprivrednim gazdinstvom. Na osnovu ovog indikatora veličina seoskog domaćinstva se može pratiti od 1981. Kod analize socio-ekonomskih osobina seoskih domaćinstava, uzet je u obzir indikator "izvor prihoda".

Tabela 5.

Struktura seoskih domaćinstava prema posedovanju poljoprivrednog gazdinstva i prema broju članova, SR Jugoslavija, 1981. i 1991. godina

	Godina	Vrsta seoskog domaćinstva	Broj članova seoskog domaćinstva					
			1	2	3	4	5-6	7 i više
SRJ	1981	Ukupno	10,77	18,25	16,20	19,10	22,44	13,25
		Sa gazdinstvom	8,84	19,02	15,12	16,61	25,03	15,39
		Bez gazdinstva	17,46	15,59	19,94	27,78	13,42	5,82
	1991	Ukupno
		Sa gazdinstvom
		Bez gazdinstva
Crna Gora	1981	Ukupno	13,00	12,74	11,68	15,34	27,58	19,67
		Sa gazdinstvom	10,24	12,48	11,17	13,87	15,35	23,39
		Bez gazdinstva	22,22	13,60	13,37	20,24	14,89	7,23
	1991	Ukupno	14,65	17,39	13,44	17,28	25,32	11,92
		Sa gazdinstvom	11,61	18,14	13,32	15,09	26,76	15,07
		Bez gazdinstva	22,24	15,50	13,75	22,77	21,73	4,02
Srbija	1981	Ukupno	10,65	18,54	16,43	19,30	22,17	12,91
		Sa gazdinstvom	8,77	19,36	15,33	16,75	24,83	14,97
		Bez gazdinstva	17,20	15,69	20,29	28,19	12,88	5,74
	1991	Ukupno
		Sa gazdinstvom
		Bez gazdinstva
Centralna Srbija	1981	Ukupno	10,31	18,77	16,70	20,02	25,14	9,06
		Sa gazdinstvom	8,86	19,72	15,60	17,13	28,14	10,54
		Bez gazdinstva	16,57	14,66	21,47	32,58	12,13	12,20
	1991	Ukupno	13,00	23,10	15,35	18,53	22,87	7,16
		Sa gazdinstvom	11,01	24,93	14,78	14,83	25,82	8,63
		Bez gazdinstva	19,93	16,71	17,33	31,42	12,58	0,59
Vojvodina	1981	Ukupno	15,17	24,23	20,94	22,59	14,50	2,57
		Sa gazdinstvom	12,11	26,49	20,48	21,17	16,78	2,96
		Bez gazdinstva	21,31	19,70	21,86	25,43	9,92	1,79
	1991	Ukupno	17,34	26,49	18,74	22,00	13,39	2,04
		Sa gazdinstvom	13,79	29,62	18,60	19,57	15,97	2,46
		Bez gazdinstva	22,74	21,72	18,95	25,71	9,46	1,42
Kosovo i Metohija	1981	Ukupno	2,76	4,89	5,18	8,10	21,99	57,08
		Sa gazdinstvom	2,25	4,60	4,60	6,71	20,49	61,35
		Bez gazdinstva	4,98	6,15	7,69	14,09	28,47	38,63
	1991	Ukupno
		Sa gazdinstvom
		Bez gazdinstva

Izvor i napomena: kao za tabelu 1.

Na drugoj strani, nepoljoprivredna seoska domaćinstva su manja, te se po ovoj svojoj osobini približavaju gradskim, pri čemu su najbrojnija ona od 3-4, a zatim od 1-2 člana. U Crnoj Gori, centralnoj Srbiji i Vojvodini rastu domaćinstva sa jednim ili dva člana - proces koji se naziva "sužavanjem porodičnog jezgra" (Milić, 1981) naročito izražen u Vojvodini (u 1991. čak ih je 44% u ovoj klasi). Reč je uglavnom o staračkim seoskim domaćinstvima, gde se proces cepanja porodice (usled odlaska odraslog potomstva), udružuje sa starenjem populacije.

Obzirom da će o ostala tri tipa seoskih domaćinstava biti više reči u daljem tekstu, ovde ćemo se još osvrnuti na seosko staračko domaćinstvo. Autori ga, čini se, s pravom izdvajaju u posebnu klasu, s obzirom na sledeće (Milić, 1986): u njemu je sticajem društvenih i porodičnih prilika došlo do prekida u ekonomskom, a zatim i biološkom ciklusu proizvodnje. Naime, umesto da se seosko domaćinstvo pretvara u tržišnog, robnog proizvođača, u njemu se događa reverzibilan proces, ponovo se uspostavlja prirodna proizvodnja i potrošnja, kojim ostareli roditelji obezbeđuju sopstvenu i pomažu egzistenciju svojih sve siromašnijih potomaka u gradovima, posebno tokom devedesetih godina. Daljim procesom starenja stanovništva sve se teže podmiruju i sopstvene potrebe što otvara socijalne probleme, koji su tim akutniji kada se ima u vidu dosadašnja neadekvatna socijalna i zdravstvena zaštita celine seoskog stanovništva. Navedene tendencije vode nestajanju čitavih seoskih naselja u okolnostima duboke društvene krize kada je teško privući mlade porodice i nepoljoprivredne profesije iz gradova.

Socio-ekonomske osobine seoskih domaćinstava

Pored posedovanja gazdinstva, sledeći relevantan kriterijum za klasifikaciju seoskih domaćinstava je "izvor prihoda".⁷ Na osnovu ovog merila izvršena je gore naznačena trihotomna podela seoskih domaćinstava na poljoprivredna, nepoljoprivredna i mešovita.

Prema podacima popisa iz 1991, seoska nepoljoprivredna domaćinstava su najbrojnija u Jugoslaviji, isključujući teritoriju Kosova i Metohije: u Crnoj Gori je čak 69% u ovoj kategoriji, zatim u Vojvodini, čak 43%, a najmanje

⁷ Na osnovu izvora prihoda, podela na tri tipa domaćinstava se može pratiti od 1971, ali se u tom popisu ovo obeležje ne ukršta sa tipom naselja, pa se, po ovom kriterijumu, seoska domaćinstva mogu pratiti tek od 1981.

u centralnoj Srbiji, 39%. Poslednji dostupni podaci za Kosovo i Metohiju iz 1981. godine, svedoče o dominantnosti "mešovitih seoskih domaćinstava" (najčešća kombinacija prihoda je iz poljoprivrede i od rada u inostranstvu). U ostalim delovima Jugoslavije, trend porasta nepoljoprivrednih domaćinstva zabeležen je još od početka 60-ih godina (Milić, 1981).

Tabela 6.

Struktura seoskih domaćinstava prema izvorima prihoda, SR Jugoslavija, 1981 i 1991.

	Godina	Izvor prihoda		
		Iz poljoprivrede	Iz nepoljoprivrede	Mešoviti prihodi
SR Jugoslavija	1981	26,39	38,49	35,12
	1991
Crna Gora	1981	17,16	61,70	21,15
	1991	12,72	69,00	18,28
Srbija	1981	29,95	37,87	32,10
	1991
Centralna Srbija	1981	33,87	27,81	38,32
	1991	26,20	38,99	34,81
Vojvodina	1981	23,95	58,60	17,45
	1991	20,11	63,41	16,48
Kosovo i Metohija	1981	20,83	49,45	29,71
	1991
<i>Izvor i napomena: kao za tabelu 1.</i>				

Poljoprivredno seosko domaćinstvo zasniva se na besplatnom radu članova porodice na sopstvenom gazdinstvu, gazdinstvo se nasledjuje, poslovanje nije uvek ekonomsko, često je neracionalno, a potencijal radne snage je fleksibilan. Specifične osobine seoskog poljoprivrednog domaćinstva u Jugoslaviji su: mali, usitnjen i isparcelisan zemljišni posed (agrarni maksimum je 10 ha, a najveći je broj u kategoriji 1-4 ha, Milić, 1981), uz tendencije dalje deobe i otudjenja (nasledje, prodaja, zakup). Takvo gazdinstvo otežava proces tržišne transformacije, što podrazumeva: uvođenje savremene tehnike i tehnologije, proizvodnu specijalizaciju i profesionalizaciju rada, hemizaciju poljoprivredne proizvodnje i upotrebu visoko kvalitetnog reproduccionog materijala. Ekstenzivna poljoprivreda na

jugoslovenskom selu, svaštarenje, slaba upotreba mašina zahteva učešće svih članova u naturalnoj proizvodnji i potrošnji.⁸

Mešovito seosko domaćinstvo se odlikuje dvojnošću prihoda: iz poljoprivredne proizvodnje i po osnovu rada članova izvan gazdinstva. Broj ovih domaćinstava raste krajem 50-ih i početkom 60-ih, a zatim opada.

Iako su mešovita seoska domaćinstva svetsko iskustvo, u jugoslovenskom slučaju se radi o specifičnom fenomenu, uslovljenom gore pomenutim poteškoćama u posleratnom privrednom i socio-kulturnom preobražaju, koji je uslovio zadržavanje sitnog seljačkog poseda, uz usporen rast i razvoj poljoprivredne proizvodnje, nestabilnost uslova privredjivanja u poljoprivredi (makaze cena i sl). Većina jugoslovenskih mešovitih seoskih domaćinstva poseduju malo gazdinstvo (1-3 ha), uz višak članova, koji se ne mogu u potpunosti izdržavati od prihoda iz poljoprivrede. Dva bitna porodična momenta opredeljuju odluku da se ovo seosko domaćinstvo preorijentiše u "mešovito": 1) porodični sastav, pri čemu se jedan član (obično muškarac), zapošljava u lokalnoj industriji, a žena (p)ostaje poljoprivrednica i domaćica (Milić, 1979, 1981, 1986); i 2) porodična projekcija budućnosti (sa/bez naslednika na selu).

Većina autora se slaže u nepovoljnoj proceni društvenog doprinosa mešovitih seoskih domaćinstava: poljoprivredna proizvodnja se ne usavršava, a gubi i lokalna industrija, usled velikog apsentizma radnika-polutana.

Nepoljoprivredno seosko domaćinstvo najčešće nastaju u blizini gradskih centara (prigradska naselja), gde se stanovništvo zapošljava u industriji i uslugama, a poljoprivredni posedi se otudjuju ili bivaju eksproprisani kao gradjevinsko zemljište. U najnovije vreme selo postaje centar privremenog ili dužeg boravka gradskih penzionera ("vikendaši", Milić, 1986), što je značajan faktor urbanizacije sela, menjanja njegove psihologije i opšte kulturnog nivoa.

⁸ Intenzivan rad u poljoprivredi podrazumeva, pored ostalog, odsustvo "praznog hoda" i sezonskog rada i, kao posledicu toga eliminisanje viška rada i smanjenje porodice, tj. "punu uposlenost" članova koji ostaju na gazdinstvu. Puna godišnja uposlenost jednog takvog člana podrazumeva ostvareni dohodak dovoljan za opstanak nuklearne porodice (Milić, 1981). Iz ove norme se vidi koliko je savremeno jugoslovensko staračko domaćinstvo ekonomski i društveno nerentabilno.

Porodični sastav seoskog domaćinstva

Izmenjena socio-ekonomska i demografska obeležja seoskog domaćinstva determinišu preobražaj porodice tj. srodničke organizacije koji se, teorijski, odvija u dva pravca: nuklearizacijom porodice i dekompozicijom porodičnog jezgra. Nuklearizacija se može pratiti preko opadanja udela proširenih, višeporodičnih domaćinstava (tabela 7).

Tabela 7.

Porodični sastav seoskih domaćinstava prema broju porodica,
SR Jugoslavija, 1971, 1991. (u %)

	Godina	Jednoporodična	Višeporodična
SR Jugoslavija	1971	58,76	41,24
	1991
Crna Gora	1971	73,30	26,70
	1991	73,52	26,48
Srbija	1971	57,95	42,05
	1991
Centralna Srbija	1971	54,27	45,73
	1991	56,58	43,42
Vojvodina	1971	79,47	20,53
	1991	79,43	20,57
Kosovo i Metohija	1971	40,97	59,03
	1991
<i>Izvor i napomena: kao za tabelu 1.</i>			

Na svim područjima, u posmatranom periodu nije zabeležena bitnija promena srodničke organizacije. Najviši nivo smanjenja obima porodice zabeležen je u Vojvodini, koja je i društveno-ekonomski najrazvijenija, i u kojoj je najizraženiji proces deobe domaćinstava, kao i pojave "staračkih formi" (usled intenzivnog starenja stanovništva). Iza nje sledi Crna Gora, a zatim centralna Srbija. Na Kosovu je, međjutim, sedamdesetih godina zabeležen viši udeo složenijih (zadružnih) domaćinstava u odnosu na nuklearna, a pretpostavljamo da je situacija slična i danas (Rrapi, 1995).

Proces nešto sporije nuklearizacije porodice u centralnoj Srbiji može se povezati sa većim udelom mešovityh seoskih domaćinstava, tako da je

kombinovanje prihoda uslov zadržavanja većih porodica. Ovo je jedinstven slučaj da složena porodica ne predstavlja kočnicu, već, obrnuto, uslov

Tabela 8.

Struktura seoskih porodica SR Jugoslavije prema sastavu, 1971-1991. (u %)

	Godina	Bračni par bez dece	Bračni par sa decom	Majka sa decom	Otac sa decom
SR Jugoslavija	1971	29,31	62,15	6,50	2,04
	1981	33,15	59,27	5,54	2,04
	1991
Crna Gora	1971	15,23	70,42	11,38	2,97
	1981	17,84	69,38	9,91	2,87
	1991	21,39	66,16	9,65	2,80
Srbija	1971	30,09	61,69	6,23	1,99
	1981	33,88	58,79	5,33	2,00
	1991
Centralna Srbija	1971	32,84	59,93	5,67	1,56
	1981	17,84	69,38	9,91	2,87
	1991	42,04	51,10	4,83	2,03
Vojvodina	1971	30,06	60,08	7,51	2,35
	1981	33,44	58,08	6,72	1,76
	1991	35,28	55,27	7,26	2,18
Kosovo i Metohija	1971	15,94	73,41	7,00	3,64
	1981	15,29	77,24	5,71	1,76
	1991
<i>Izvor i napomena:</i> kao za tabelu 1.					

opstanka domaćinstva. Proces dekompozicije jezgra determinisan je modernizacijskim društvenim tokovima, a može biti tretiran dvojako: i kao socijalno-patološki problem porodične disfunkcije, ali i kao proces oslobadjanja članova od potčinjavanja domaćoj grupi (individuacija). Kako u gradskom, tako i u seoskom stanovništvu Jugoslavije, dominira potpuna porodica "bračnog para sa decom", tako da se ne konstatuju dublji poremećaji porodičnog nukleusa, u smislu većeg udela i porasta okrnjenih porodičnih domaćinstava tipa razvedenog roditelja sa decom.

Potpuna porodica je dominantna na svim područjima, mada u padu, izuzev Kosova i Metohije, gde je od ranije registrovan porast. Smanjenje udela ove kategorije porodičnog sastava povezano je sa starenjem stanovništva, odnosno nižim nupcijalitetom i fertilitetom, što rezultira porastom staračkih domaćinstava ("bračni par bez dece"). Iz podataka se vidi da je ova porodična forma zabeležila najveći porast u centralnoj Srbiji, a zatim u Crnoj Gori. Obzirom da je proces depopulacije i starenja stanovništva u Vojvodini otpočeo ranije, to je, u periodu 1971-1991, rast staračkih domaćinstava tu najumereniji.

Opisane promene u veličini i sastavu seoskih domaćinstava i/ili porodica neposredno su povezane sa porodičnim položajem njenih članova, definicijom polnih/rodnih aspiracija i mogućnosti, kao i očekivanja i zahteva na relaciji roditelji-deca, o čemu će biti više reči u narednoj kvalitativnoj analizi.

Marginalizovanost seoske porodice: položaj i uloge članova, odnosi u porodici, sistem vrednosti

Porodični položaj članova seoskog domaćinstva povezan je sa društvenim statusom seoskog stanovništva u celini. Na nivou globalnog društva, seosko stanovništvo je u nepovoljnijem položaju u odnosu na gradsko, ima obeležja marginalne društvene grupe, izložene delovanju složenog mehanizma "sistemске inhibicije" (Korać, 1991; Blagojević, 1991). Sistemska inhibicija deluje u pravcu potiskivanja pripadnika određenih grupa i slojeva na niže lestvice socijalne hijerarhije posredstvom: porodice, obrazovnih institucija, tržišta radne snage, profesionalnih udruženja, socijalno zaštitnih institucija i sl. Društvena zanemarenost seoskog stanovništva najočitija je na primeru korišćenja fondova i infrastrukture iz domena zajedničke potrošnje: nedovoljna obuhvaćenost penzionim fondom, delimično zdravstveno osiguranje, insuficijentnost mreže zdravstvenih ustanova, škola, kao i ustanova kulturno-rekreativnog karaktera. Pored toga nizak je i stepen komunalne infrastrukture i higijensko-tehničke opremljenosti kuća i stanova, tako da veliki broj sela nema izgradjen vodovod i kanalizaciju.

U takvim opštim uslovima opstaje savremena izolovanost ili "idiotizam seoskog načina života" (Korać, 1991) u kome je osnovna vrednosna orijentacija familizam. Familizam ili privatizam, iznova radja i obnavlja dva tradicionalna potporna elementa: patrijarhalizam i polnu segregaciju. Familizam se izražava u potpunom apsorbovanju pojedinca od strane

kolektiva, podređivanjem njegovih ličnih potreba, želja i volje interesima celine, koja vrši funkciju socijalne kontrole, čime se postiže maksimalna integrisanost individue u srodničku grupu i lokalnu zajednicu (selo). Patrijarhalna struktura autoriteta je u savremenom selu očuvana, mađa je unekoliko izmenjena socio-demografskom činjenicom feminizacije poljoprivrednog stanovništva i migracijom muškaraca. Iako žene sve više preuzimaju ulogu starešine na poljoprivrednom gazdinstvu, bitne odluke koje se tiču organizacije proizvodnje u domaćinstvu i dalje donosi muškarac. Društveni položaj žena-poljoprivrednica se dodatno usložnjava usleđ kombinovanja uloge na gazdinstvu i u domaćinstvu, o čemu društvo niti vodi adekvatnu evidenciju, niti brine o penzionom i socijalnom osiguranju ove populacije u starosti (Milić, 1979).

Slično gradskoj, i seoska porodica se koncentriše oko bračnog para kao svog jezgra. U tom pogledu, ostareli roditelji i ukoliko žive u zajedničkom domaćinstvu, prepuštaju njegovo rukovođenje potomcima, zadržavajući sporedne, savetodavne funkcije. U brak se stupa ranije - između 18. i 21. godine, (Pavlović, 1999) - nego u gradu, bračnost seoskog stanovništva je skoro potpuna, uz mali udeo razvoda. Razvod veoma sporo prodire na selo, dovodeći do laganog rasta udela okrnjene porodične forme "otac sa decom" zbog nasleđivanja gazdinstva. Unutar braka, prisutna je izrazita hijerarhija polova, uz stabilnu asimetričnu ravnotežu, tj. potpunu identifikaciju žena sa svojom biološkom i psihološkom ulogom, supruge i majke. Ne postoji svest o neravnopravnosti polova u raznim domenima domaće svakodnevice, već se konstataje zadovoljstvo i niska konfliktnost u braku. Samorealizacija seoskih žena je u tolikoj meri vezana za domaćinstvo da je ne menjaju ni obrazovanje, ni zaposlenost ni starost ili status (Korać, 1991). Nepovoljan položaj u odnosu na svoje muške vršnjake ili braću, seoske devojke bitno popravljaju udajom a još i u većoj meri, radjanjem dece. Mala porodica sa dvoje dece je opšteusvojena, dominantna norma na selu kao i u gradu (Breznik, et al, 1980). Od modela dvoje dece se odstupa jedino kada u porodici nedostaje muški naslednik, što je najčešći motiv za radjanjem višeg reda. U tom pogledu za seosku sredinu je još uvek karakterističan viši nivo fertiliteta (Pavlović, 1999), sudeći po razlikama u stopama ukupnog fertiliteta (na selu 2,1 prema 1,9 u gradu) (Penev i Stojanović, 1996). Deca su za seosku porodicu, posebno ženu najvažniji smisao života. Roditeljstvo je izrazito polno orijentisano, pri čemu majke sve aktivnosti oko zadovoljavanja potreba dece od egzistencijalnih preko školskih do šire vaspitno-orijentacijskih obavljaju same. Institucionalna podrška je nedovoljna, uz

jedini oslonac na srodničku mrežu (proširene porodice) i susedstvo. Uloga očeva je povremena i najviše se izražava u "treniranju strogoće" (reprodukcija autoriteta) ili iznenadnim intervencijama (poseta lekaru, razrešavanje konflikata i sl). I pored izrazite opterećenosti poslovima u domaćinstvu (oko 8,2 časa dnevno, nasuprot ženama u gradu koje troše oko 2,8 časova) (Pavlović, 1999; Petrović, 1994), seoske žene više vrednuju poslove koje obavljaju muškarci imajući veće razumevanje od žena u gradu onda kada muškarci ne izvršavaju svoju osnovnu porodičnu ulogu "hranioca porodice", što je posebno akutno u sadašnjem vremenu društvenog rasula. Socijalizacijski model žrtvovanja za porodicu kao deo odrastanja i formiranja identiteta seoskih žena, utoliko je žilaviji ukoliko je proces podružljavanja porodičnih funkcija manje razvijen (odsustvo institucionalne podrške). U stvari, nejednakost položaja polova, uz odsustvo konflikta njihovih uloga, funkcionalan je za održavanje hijerarhijske društvene strukture i tradicionalizma seoske zajednice.

U seoskoj porodici su, u pogledu medjugeneracijskih odnosa, zabeleženi izvesni pomaci. Prvo, prisutna je jaka aspiracija roditelja za školovanjem dece, te odricanje od ranije prisutnog dečjeg rada na gazdinstvu. Roditelji pokazuju spremnost da izdvoje značajna finansijska sredstva za školovanje svoje dece, što često podrazumeva i njihov odvojen život u gradu. Time dolaze do izražaja stav i želja da potomci zauzmu više društvene položaje. Ipak, većina seoskih roditelja teži da zadrži decu na srednjem kvalifikacionom stepenu. Tradicionalizam u vrednosnom odnosu roditelja prema deci različitog pola izražava se u preferenciji ka obrazovanju ženske dece, što je ostatak stare ustanove "miraza" (Milić, 1986; Korać, 1991). Obzirom da su sinovi i dalje vidjeni kao jedini naslednici porodične loze, to se "obeštećenje" za žensko dete nalazi u diplomi, koja povlači "bolje" radno mesto i "bračnu priliku", kao i osiguranje od eventualnih posledica razvoda u gradu. U korelaciji s tim je i pojava da se muška deca ne podstiču na sticanje viših kvalifikacija.

U savremenom selu je i dalje veoma prisutna autoritarnost vaspitnog stila roditelja. Tradicionalno ponašanje starešine isključuje mlade iz procesa odlučivanja o domaćinstvu i gazdinstvu, čak i kada se radi o deci koja poseduju odgovarajuća profesionalna znanja (poljoprivredni tehničari ili budući agronomi) (Korać, 1991). Nešto je veće učešće mlađih generacija u odlukama vezanim za ličnu potrošnju u domaćinstvu.

Najzad, nekoliko reči o društvenom standardu seoskih domaćinstava tokom devedesetih godina. Analiza socijalne strukture jugoslovenskog društva u periodu društvene tranzicije ili društvenog raspada, pokazala je da je poljoprivredna populacija, unekoliko popravila svoj položaj u odnosu na predjašnji period socijalističkog razvitka, kada se nalazila na dnu piramide društvenih položaja (Lazić, et al, 1994). Zahvaljujući mogućnosti proizvodnje hrane i prirodne potrošnje u domaćinstvu, seoske porodice lakše podnose aktuelnu socijalnu anarhiju i dezorganizaciju. Ankeite o potrošnji domaćinstva devedesetih ukazuju na paradoksalan podatak da seoska domaćinstva raspoložu većom masom novčanih sredstava u odnosu na nepoljoprivredna. Analiza lične potrošnje ovih domaćinstava, međutim, svedoči o slaboj opremljenosti aparatima za pomoć u domaćinstvu, električnim bojlerima, šporetima, mašinama za rublje i sl, dok je udeo TV i radio aparata značajan. Zato pojedini autori ističu da ne postoji autentična seoska kultura, tradicija je napuštena, a nije osmišljen savremeni životni stil, pa su sredstva masovnih medija jedini "prozor u svet" (Milić, 1986; Korać, 1991). Iako nivo pukog preživljavanja nije doveden u pitanje u savremenom seoskom domaćinstvu tokom devedesetih godina, ostaje i dalje akutan problem školovanja dece i njihovog zapošljavanja, kao i brojni socijalni i zdravstveni problemi sve starije seoske populacije (Rančić, et al, 1990).

Savremena seoska zadružna porodica na Kosovu

Istraživanje načina života seoskog stanovništva na Kosovu i Metohiji ukazalo je na perzistentnost ali i postepeni preobražaj zadruga, kao prevaziđjene, složene balkanske porodične forme (Rrapi, 1995).

U literaturi se zadruga smatra prelaznim stupnjem porodičnog razvitka od zajedničkog života članova na jednom posedu ka privatnom vlasništvu i manjim srodničkim grupama. Savremena zadruga većinskog albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji, održava se zahvaljujući: društveno-ekonomskoj zaostalosti područja, slaboj industrijalizaciji i urbanizaciji, infrastrukturnoj zaostalosti, velikom udelu nepismenosti i lošem opštem kulturnom i obrazovnom nivou stanovništva, društvenoj izolovanosti žena (nizak nivo njihovog obrazovanja i aktivnosti), visokim reproduktivnim normama u porodici, visokoj preferenciji braka (i maloletničkog), etno-psihološkim, tradicionalnim faktorima (bezbednosno-odbrambena fisovska organizacija, značajna uloga bratstva, krvnog srodstva, susedstva, zabrana institucije miraza i sl).

Prema istraživanju sprovedenom od 1989-1991. godine, može se zaključiti da se albanska zadruga na Kosovu i Metohiji veoma sporo transformiše.⁹ Postepeno opada njena veličina. Najbrojnije su zadruge sa po 25-30 članova (101) zabeležene u 74 sela, iza kojih slede one sa 31-40 članova (37), u 30 sela, a najmanje su zadruge sa preko 50 članova (svega 3 u tri sela). U pogledu porodične dubine, najčešći je trogeneracijski sastav zadruge, koje nastaju podelom brojnijih, većih zajednica. Porodični sastav ukazuje da je najveći udeo zadruga sa: pet i šest jedinica, (48 odnosno 40), dok je sedmoporodičnih duplo manje (22). Ove manje porodice imaju veliki broj dece, čime se povećava broj zadrugara, posebno kada se ima u vidu i visoka zastupljenost maloletničkih brakova.

Konzervativizam i gotovo antimodernizam se ogleda u svim aspektima svakodnevice: žena ne izlazi izvan kruga zadruge (jedino u slučaju bolesti, slavlja i sl), opterećena je radjanjem velikog broja dece, porodjaji se najčešće odvijaju u kući, uz pomoć starijih žena. Veoma su izraženi stavovi o univerzalnosti i neraskidivosti braka. Stupanje u brak nije lični izbor već stvar dogovora zadrugara i sklapanja saveza porodica po principu egzogamije. Jedini razlog za promenu neveste je odsustvo potomstva. Zabeleženi su i neki stari oblici brakova: bigamija, sororat, levirat (Rrapi, 1995).

Albanska zadruga je u velikom stepenu izolovana, samodovoljna zajednica. U arhitektonsko-gradjevinskom pogledu, zadruge su okružene zidovima (na Metohiji, visine i preko 3m) unutar kojih su smešteni: veliko dvorište, stambeni objekti i pomoćne prostorije, u proseku po 3,72 zgrade. Zadrugari sami proizvode namirnice za sopstvenu upotrebu.¹⁰

Podela rada je isključivo vezana za biološka svojstva pola i starosti zadrugara. Očuvani su stari organi upravljanja: savet zadrugara, koga čine svi muškarci stariji od 15 godina, tutori domaćina (uži krug staraca) koji ga savetuju u vezi sa bitnim pitanjima: kupovinom zemlje, kumstvom,

⁹ Rrapi je formirao uzorak tako što je metodom slučaja popisao 151 zadrugu sa po 25 i više članova domaćinstva, u 22 opštine Kosova, tokom 1989-1991, (Rrapi, 1995: 27). Prethodno je 1972. istim metodom izvršio jedinstven popis zadruga sa preko 30 članova na teritoriji uže Metohije (Rrapi, 1995:21), tako da su nalazi reprezentativni za celo područje.

¹⁰ Ishrana je jednolična, oskudna, dominira hleb i mleko. Meso se troši sezonski, u jesen i zimu, dok su pasulj i krompir osnovne namirnice. Glavni obrok je večera, s tim što postoji podvajanje ukučana, zasebno obeduju deca, žene, i najzad, muškarci stariji od 14 godina, (Rrapi, 1995).

pobratimstvom, sklapanjem braka i sl. Domaćina porodice ili gospodara zadruge biraju odrasli muškarci, a smatraju ga najspособnijim članom (starosti od 40-60 godina). Svi zaposleni zadrugari su dužni da mu predaju prihode, tako da starešina raspolaže ukupnim novčanim sredstvima zadruge, ima samostalno pravo prodaje i kupovine, bez saglasnosti starijih i saveta, u visini 3-4 dohotka plaćenih radnika svoje porodice. Funkciju gospodarice zadruge obavlja supruga domaćinovog brata, a ne domaćina, da ne bi dolazilo do pristrasnosti u odlukama jednog bračnog para. Gospodarica rukovodi ženskim poslovima u porodici. Ostale žene su potpuno marginalizovane, nemaju pravo glasa i odlučivanja o pitanjima od opšteg interesa: oko školovanja i zaposlenja dece, njihovog braka, zaposlenja muževa, kupovinama za kuću i sl. Institucija miraza je nepoželjna jer bi podstakla individualizam bračnog para i potkopala temelje zadružnosti. Zajedništvo interesa i ciljeva kolektiva je osnovna vrednosna orijentacija zadrugara, čime se osigurava nekritičan stav prema autoritetu starešine i tradiciji koju on reprezentuje (Rrapi, 1995).

Zaključak

Analiza savremenog seoskog domaćinstva u Jugoslaviji, ukazuje na "sumornu svakodnevicu" kako u biološko-demografskom tako i u sociološkom (društveno-ekonomskom, kulturnom, modernizacijskom i psihološkom) domenu. Sela su stara, napuštena, zapuštena i pored brojnih i raznovrsnih resursa, plodnog tla (primer Vojvodine), mogućnosti kombinovanja različitih poljoprivrednih kultura i grana, povoljnih geografskih osobina, klimatskih prilika i slično. Seoska domaćinstva su tokom čitavog posleratnog perioda socijalističke komandno-planske privrede imala značajnu ulogu snabdevača namirnicama svojih srodnika u gradu (veza selo-grad). Tokom devedesetih godina ova čvrsta neformalna mreža solidarnosti dovodi se u pitanje usled, od ranije prisutnog procesa starenja seoskog stanovništva na jednoj strani, a na drugoj, povećanih zahteva za podrškom u podmirivanju egzistencijalnih potreba gradskog stanovništva u uslovima velike otvorene i prikrivne nezaposlenosti, pada privredene aktivnosti, kao i drugih nepovoljnih događaja (dekomponovanje zajedničke države uz tri ratna raspleta, i poslednje - bombardovanje SRJ).

Istraživanja socijalne stratifikacije u periodu od početka devedesetih, pokazala su da je većina seoskih domaćinstava postigla delimičnu socijalnu promociju u odnosu na sedamdesete i osamdesete godine, upravo zahvaljujući prirodnoj

proizvodnji i potrošnji, pa čak i da su obezbedjivala višak novčanih sredstava u odnosu na brojne kategorije gradskog stanovništva (penzionere, porodice sa decom, industrijske radnike, rudare i sl), (Raduški i Bobić, u Rašević /red/, 1999). Tako je došlo do paradoksa da je, razvojno posmatrano, jedan antimodernizacijski činilac, izvor sive ekonomije domaćinstva iz zaostale poljopoprivredne proizvodnje, koji se permanentno praktikuje u delu seoskog stanovništva, u mešovitim domaćinstvima, kombinovan sa ličnom i zajedničkom potrošnjom iz gradske privrede, doprineo minimumu društvene integracije i konzerviranju socijalne piramide u vremenu opšteg institucionalnog i nacionalnog kolapsa. Razaranjem već ionako blokirane privrede tokom poslednje agresije zapadne vojne alijanse, društveni standard je, po procenama ekonomista, vraćen na nivo pedesetih godina. Tako je socijalna dijagnoza Jugoslavije, s jedne strane ispražnjeno selo, a sa druge razoren grad, u kome od devedesetih godina živi većina stanovništva. U političkoj, publicističkoj, stručnoj i naučnoj javnosti, sve se otvorenije raspravlja o novim migracijama, ovaj put u obrnutom smeru u odnosu na onu nakon socijalističke revolucije, na relaciji od grada ka selu. U tom smislu se daju predlozi o različitim materijalnim nadoknadama zaposlenima u gradu koji bi se trajno nastanili na selu. Selo svakako može da pruži utočište i "novi početak" osiromašenim gradskim porodicama, posebno mladjim. Svakako da postoje brojni "pull faktori" koji bi delovali privlačno na mlade generacije. Razni vidovi kreditiranja poljoprivredne proizvodnje, uz izradu programa njene planske specijalizacije i profesionalne organizacije, uvodjenje savremenih agrotehničkih i hemijskih mera, ukidanje postojećeg agrarnog maksimuma omogućili bi tržišnu prestrukturaciju poljoprivrede. Kao i u prošlosti, tako i danas selo može da postane životni prostor i nepoljoprivrednim profesijama (lekarima, profesorima, kulturnim stvaracima, zanatlijama i sl), ali je institucionalna podrška društva u tom pogledu nezaobilazna (otvaranje novih radnih mesta, obrazovnih, zdravstvenih i kulturnih ustanova). Uostalom, u ovim ekološki zdravijim naseljima, kao što smo naveli, sve više borave gradski penzioneri (u vikendicama), pripadnici bivše elite (inteligencija), tako da i oni, svojim stilom života, u značajnoj meri doprinose novom kulturnom liku sela. Značajan društveno-razvojni zaokret ka intenzivnijoj tržišnoj privredu u gradu i na selu, uticao bi na trajnije ukidanje mešovitosti ekonomije u domaćinstvima, kao svojevrsnog anahronizma. Brojne su studije pokazale da industrijski radnici, kao i drugi zaposleni koji žive istovremeno i od gazdinstva i dohodaka u gradu, nisu dovoljno efikasni ni na jednom od svojih radnih mesta. Sistem mera socijalne

i zdravstvene zaštite, beneficije radnih mesta u gradu, omogućavaju im česta odsustva (bolovanja, godišnji odmori) radi obavljanja poljskih radova od kojih trpi i seoska radinost (jer se ne usavršava) kao i gradska privreda (niska produktivnost, nezainteresovanost, povrede na radu uzrokovane umorom i sl).

Literatura

- BOBIĆ, Mirjana (1996). "Porodice i domaćinstva prema popisu Oblasti Brankovića 1455. godine", *Stanovništvo*, br. 1-2.
- BOBIĆ, Mirjana (1998). "Kuće (porodice) u popisu Oblasti Brankovića 1455. godine", *Stanovništvo*, br. 1-2.
- BOBIĆ, Mirjana (1998a). "Srpska srednjevekovna porodica u Oblasti Brankovića", *Sociologija*, br. 3.
- BLAGOJEVIĆ, Marina (1991). *Žene izvan kruga, profesija i porodica*, (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- BREZNIK, Dušan (1957). "Tipologija domaćinstava i porodica u klasifikacijama popisa iz 1953. godine", *Savetovanje o primeni statistike u sociološkim istraživanjima* (Beograd: JSD).
- BREZNIK, Dušan, et al (1980). *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice*, (Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja).
- BREZNIK, Dušan, et al, (1984). *Stanovništvo i domaćinstva SR Srbije prema popisu 1981* (Beograd: RZS Republike Srbije i Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
- DIRKEM, Emil (1978). "Bračna porodica", *Sociološki pregled*, vol XII, br. 1-2.
- ERLICH, St. Vera (1971). *Jugoslovenska porodica u transformaciji* (Zagreb: Liber).
- GOLUBOVIĆ, Zagorka (1976). "Promene u strukturi porodice u Srbiji, posmatrane u kontekstu društveno-kulturne sredine", *Sociologija*, br. 3/4.
- KORAĆ, Maja (1991). *Zatočenice pola - društveni identitet mladih žena na selu između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- LAZIĆ, Mladen, et al (1994). "Razaranje društva", *Jugoslovensko društvo u krizi devedesetih* (Beograd: Filip Višnjić).
- MARKOVIĆ, Petar (1974). *Migracije i promene agrarne strukture* (Zagreb: Centar za sociologiju sela).
- MILIĆ, Andjelka (1978). "Sistem statističkih obaveštenja i potrebe sociološkog proučavanja porodice i domaćinstva", *Sociologija*, br. 4.

- MILIĆ, Andjelka (1979). "Žena na selu - poljoprivrednica ili/i domaćica?" *Sociologija sela*, br. 63/64 (Zagreb).
- MILIĆ, Andjelka, et al, (1981). *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- MILIĆ, Andjelka (1986). "Seoska porodica u procesu menjanja", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 81.
- PAVLOVIĆ, Olivera (1999). *Fertilitet i materinstvo na selu u Srbiji 90-ih*, diplomski rad, (Beograd: Filozofski fakultet).
- PETROVIĆ, Mina (1994). *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, (Beograd: Centar za demografska istraživanja IDN).
- PETROVIĆ, Mina (1995). "Domaćinstva i porodice", u RADOVANOVIĆ Svetlana (ed), *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, Centar za demografska istraživanja, Instituta društvenih nauka).
- PENEV, Goran i Radoslav STOJANOVIĆ (1996). "Kretanje stanovništva po tipu naselja", *Jugoslovenski pregled*, br.1.
- RADUŠKI, Nada i Mirjana BOBIĆ (1999). Uslovi u kojima se razvijalo stanovništvo, u RAŠEVIĆ Mirjana, (ed), *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, (Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
- RANČIĆ, Miroljub, et al (1990). *Problemi demografskog razvoja Srbije*, (Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
- RRAPI, Đerdj (1995). *Savremene albanske zadružne porodice na Kosovu*, (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).

Mirjana Bobić

Savremena seoska porodica i domaćinstvo u Jugoslaviji

R e z i m e

U radu se analizira savremeno seosko domaćinstvo u Jugoslaviji, kao celini, i po područjima. Prvo se daje statistička i sociološka definicija osnovnih pojmova, a zatim sledi kombinovana socio-demografska analiza. Kao osnovni kriterijum korišćen je rezidencijalni status stanovništva (mesto stalnog boravka), polazeći od administrativne podele naselja, pri čemu je kao seosko tretirano vangradsko ("ostalo").

Iskustvena osnova je formirana na osnovu dve vrste izvora: popisa stanovništva i odgovarajućih pratećih studija, kao i saznanja dubinskih studija seoske porodice tokom devedesetih godina.

Teorija modernizacije je pružila osnovni okvir za analizu stanja i promena seoskog domaćinstva u Jugoslaviji od početka XX veka, s tim što je rad većim delom posvećen društveno-ekonomskim prilikama nakon II svetskog rata. Analizirane su sledeće komponente seoskog domaćinstva: brojno stanje i kretanje, prosečna veličina i njene promene, porodični sastav. Utvrđena je tipologija seoskih domaćinstava, zasnovana na dostignutom nivou socijalnog preobražaja, kao i nekim demografskim osobenostima. Četiri su glavna tipa seoskih domaćinstava: 1) čisto poljoprivredno; 2) mešovito (sa prihodom iz poljoprivrede i nepoljoprivrede); 3) nepoljoprivredno; 4) staračko. Pojava i rast mešovitih domaćinstava posle rata, nakon uspostavljanja socijalističke komandno planske privrede bila je rezultat objektivnih protivrečnosti na putu preobražaja individualnog poljoprivrednog gazdinstva u savremeno tržišno i njegove kooperacije sa državnim zadružnim sektorom. Nakon toga, od početka osamdesetih, usled sve nepovoljnijeg položaja, poljoprivredna proizvodnja se postepeno napušta ili se održava na naturalnom nivou, a većina članova porodice živi od dohotka ostvarenog u nepoljoprivredi. Ove tendencije su se najbrže ispoljile u najplodnijoj Vojvodini, a najsporije u centralnoj Srbiji. Kao posledica navedenog društveno-ekonomskog, selo je izloženo i snažnom demografskom preobražaju, pri čemu je danas najizraženije starenje i feminizacija stanovništva i radne snage, odnosno sužavanje porodičnog sastava na bračnu porodicu koju čine ostareli roditelje bez naslednika.

Seosko domaćinstvo i/ili porodica je pretrpelo krucijalne promene u tri glavna segmenta: 1) veličini; 2) srodničkom sastavu; i 3) položajima i ulogama članova. O ovom poslednjem aspektu detaljnije informacije dobijamo iz brojnih dubinskih istraživanja seoskog načina života. Analiza porodičnih odnosa na selu sprovedena je u dva segmenta: intrageneracijskom (među supružnicima i među decom, posebno različitog pola) i intergeneracijskom (relacija roditelji-deca). Segregacija polnih uloga uz dominaciju muža-starešine, kao i sina-naslednika i dalje je osnovno obeležje seoske porodice. Domaćinstvo, roditeljstvo pa i samo gazdinstvo (zbog sve veće angažovanosti domaćina na poslovima van poljoprivrede) osnovni su izvori samorealizacije seoske žene. Udaja, radjanje dece (posebno muške) predstavlja glavni kanal socijalne promocije za mlade devojkice u seoskoj sredini, a stečeno obrazovanje i sticanje dohotka izvan sela im ne omogućava jači proboj u sferi odlučivanja o celini porodičnog života, o budućnosti dece, pa ni o ličnoj sudbini. Konfliktnost u braku je niska, zadovoljstvo dvostrukom ulogom majke i domaćice kao i razumevanje težine socijalne uloge muškarca - "hranioca porodice" tokom aktuelnog perioda društvene krize i rasula, veoma visoko.

U radu je konstatovan nedostatak podataka o seoskom domaćinstvu na Kosovu i Metohiji, zbog bojkota poslednjeg popisa od strane većinskog, albanskog stanovništva. U tom smislu je učinjen pokušaj da se nedostatak kvantitativnih informacija kompenzuje rezultatima reprezentativnog istraživanja albanskih zadruga na Kosovu i Metohiji.

Ključne reči: *seosko domaćinstvo, porodica, transformacija, nepoljoprivredno domaćinstvo, zadruga*

Mirjana Bobić

Modern Rural Family and Household in Yugoslavia

S u m m a r y

The paper analyzes modern rural household in Yugoslavia, both by region and at the level of the country as a whole. The author begins by providing a statistical and sociological definition of basic terms, and proceeds with a combination of social and demographic analysis. The basic criterion used is the residential status of the population (permanent residence) based on the administrative distribution of settlements with the non-city ("other") population treated as part of rural population.

The descriptive basis was formed on the basis of two types of sources: population census data and relevant studies, on the one hand, and comprehensive researches of rural family in the 90s, on the other.

The modernization theory has provided the basic framework for the analysis of the state and movement in rural households in Yugoslavia since the beginning of the 20th century, but the paper deals mainly with social and economic developments following the Second World War. The following components of the rural households are analyzed: dynamics and average size, as well as composition of households. With reference to the level of the social change they had undergone and some demographic special features, rural households are classified into four main types: 1) purely agricultural; 2) mixed (with income earned from agricultural and non-agricultural activities); 3) non-agricultural; and 4) households of elderly people.

The appearance and growth of mixed households during the post-war period, following adoption of the socialistic command economy, came as a result of objective contradictions in transformation of an individual agricultural household into a modern market-oriented holding, and its cooperation with the state-owned cooperative sector. Since early 80s, however, with deterioration in its position, agricultural production is gradually given up or maintained at the subsistence level, while most family members earn their living from the non-agricultural sector. These tendencies were most rapidly observed in Vojvodina, which is the most fertile region of the country, and most slowly in central Serbia. As a result of the above social and economic transformation the village was also exposed to a strong demographic transformation, which was most readily observed in ageing and feminization of population and its labor force, and narrowing down of family structure to conjugal family united through marriage, which is made up of aged parents without an heir.

The rural household and/or family have undergone crucial changes in respect of three main segments: 1) size; 2) structure; and 3) position and role of family members. This last aspect has been the subject of numerous comprehensive studies into the way of life in villages. The analysis of family relations in a village was conducted in two segments: intra-generation (between spouses and between children, especially of different gender) and inter-generation (parent - children relations). Segregation of roles by gender is still characterized by male domination, husband- head of the

family, and son - the heir. Housework, parenthood, and the homestead itself (due to the increased engagement of the husband in non-agricultural activities) are the main sources of self-realization of women. Marriage and bearing children (especially male children) represent the main social promotion channel for young girls in a village environment, while education and earning income from work outside the village do not ensure a significant role in making decisions on family life in general, children's future or even personal destiny. Incidence of conflict in marriage is rare. Satisfaction with a twofold role of the mother and housekeeper is very high as well as understanding for the difficulties of the social position of a man - the "bread winner" in the current social crisis and disintegration.

The author points to the lack of data on rural households in Kosovo and Metohia caused by the boycott of the latest census by the majority, ethnic Albanian population. An attempt was hence made to compensate for the lack of quantitative information by presenting results of representative investigation of Albanian *zadrugas* in Kosovo and Metohia.

Key words: *rural household, family, transformation, non-agricultural household, zadruga*